

Aleksandar ČILIKOV*

SAKRALNI SPOMENICI KULTURE NA CRNOGORSKOM DIJELU SKADARSKOG BASENA

U pokušaju fiksiranja geografskih okvira u kojima su vjekovima izgrađivane crkve i manastiri crnogorskog dijela skadarske regije, veoma je teška, gotovo neizvodljiva, determinacija u vidu apsolutnih preciznosti. U tom smislu kao najpribližnija moguća geografska cjelina bila bi ona koja obuhvata: jezerska ostrva i obale; prostore starih crnogorskih nahija – Riječke, Crmničke i, djelimično, Lješanske; predjele Krajine koji gravitiraju ka jezerskom basenu i šira obalna područja rijeke Bojane.

Teritorija sadašnje Crne Gore – što podrazumijeva i Skadarski basen – početkom IV vijeka nalazila se, većim dijelom, u sastavu rimske provincije Prevalis, koja će nakon razdvajanja velike imperije pripasti Istočnom rimskom carstvu – Vizantiji. Podaci o izgradnji hrišćanskih hramova i manastira ranog srednjeg vijeka, kada su u pitanju skadarski prostori, veoma su oskudni i magloviti. Takvom stanju posebno doprinose nedostatak i nedovoljna proučenost arhivskih izvora, te veoma nizak nivo kvantiteta do sada obavljenih arhitektonskih, arheoloških i istorijsko-umjetničkih istraživanja. I pored činjenice o krajnjoj neproučenosti geneze sakralne arhitekture Skadarskog basena, može se ipak pretpostaviti da se crkveno graditeljstvo razvija još od vremena kada je Rimski imperator legalizovala hrišćansku vjeru – nakon Milanskog edikta iz 313. godine. Ako je glavni centar jezerske oblasti – Skadar – već u drugoj polovini IV vijeka imao episkope – Basius, senecius – a u V vijeku i arhiepiskopa, čini se potpuno logičnim pretpostaviti da su drevni crkveni poglavari morali stolovati pri novoizgrađenim episkopskim crkvama i manastirima. Njih je svakako bilo u samom gradu i okolini kao i u okolnim episkopskim centrima – Sardu, Danju, Drivastu i Sapi. Pouzdano tačno vrijeme izgradnje najranijih episkopskih i arhiepiskopskih katedrala i manastira nije poznato usljed uništenja stare arhitekture i njene neproučenosti. Međutim, prateći stare legende i dostupne izvore o nekim ranim sakralnim objektima, mogu se dobiti određeni podaci. Veoma rano, na sadašnjoj albanskoj strani jezera, izgrađen je jedan od najčuvanijih i najznamenitijih manastirskih kompleksa skadarske regije. Riječ je o manastiru *Sv. Srđa i Vakha*, lociranom na

* Aleksandar Čilikov, Fakultet likovnih umjetnosti, Cetinje

lijevoj obali rijeke Bojane, desetak kilometara od Skadra. Ovaj čuveni sakralni kompleks, prema duboko utemeljenoj tradiciji, izgradio je vizantijski car Justinijan u VI vijeku. Ovaj znameniti vladar, kao veliki poštovalac kulta sirijskih mučenika, izgradio je u Konstantinopolju prostrani hram Sv. Srđa i Vakha a obnovio je i sirijski grad Rosafu u kome je mučenički stradao Sv. Srđ. Mošti uglednih istočnih svetitelja bile su – moguće veoma rano – još u VI vijeku, prenesene u Skadar koji će se u srednjem vijeku i sam nazivati Rosafa – imenom koje danas nosi stara gradska tvrđava. Kako neki istraživači pretpostavljaju, u IX vijeku, benediktinski red osniva na mjestu Justinijanove zadužbine svoju opatiju koja će se razviti u važno naselje – sa pristaništem, carinarnicom i trgovačkim centrom. Prvi pisani izvor koji govori o čuvenom manastiru je kultni „Barski Rodoslov” koji ga označava kao mauzolej dukljanskih dinasta u kome su sahranjeni: Mihailo – 1081; Bodin – 1104; Dobroslav – 1104; Vladimir – 1116. i Gradihna – 1143. godine. Ovaj podatak nesumnjivo svjedoči da je manastir Sv. Srđa i Vakha u doba stare Duklje – Zete bio njen najpoštovaniji i najvažniji vjerski centar. O umjetničkoj i duhovnoj kulturi manastira sve do XIII vijeka, kada se pominje u nizu latiničnih i ćirilčnih tekstova, nemamo bilo kakve relevantne podatke. Na osnovu sačuvanih natpisa na kamenim pločama zapadne fasade, u saznanju smo da je stari manastirski hram krajem XIII i početkom XIV vijeka dobio nove arhitektonske oblike. Važnost kompleksa i kulta sirijskih mučenika, koji se ne gasi nakon državne propasti Duklje – Zete, biće razlog da i novi gospodari jezerskih prostora – srpska kraljevina sa dinastijom Nemanjića – preduzmu niz građevinskih intervencija nakon kojih će stari dukljanski mauzolej, moguće teško oštećen izlivanjem Bojane, biti srušen. Na kamenoj ploči, nekada uzidanoj na zapadnoj fasadi – lijevo od glavnog portala – uklesan je latinski tekst koji saopštava da je srpska kraljica Jelena sa sinovima Urošem i Stefanom, 1290. godine izgradila, na mjestu starog, novi hram posvećen Sv. Srđu i Vakhu. O osjetljivosti manastirske lokacije ugrožene vodama Bojane svjedoči i druga, sačuvana, kamena ploča – nekada na nadvratniku zapadnog portala – sa koje se čita da je kralj Milutin 1318. godine temeljno obnovio Jeleninu građevinu. Nakon izgradnji u doba Nemanjića, čuveno jezersko svetište stradalo je u više navrata. Negdje početkom XVII vijeka patronalna crkva je bila bez krova a, sudeći po dostupnim istorijskim izvorima, u XIX vijeku potpuno je zapustjela i u ruševinama, lišena aktivnog vjerskog života. Danas ostaci jednog od najznačajnijih vjerskih kompleksa Skadarskog basena leže potopljeni u vodama Bojane.

U daljem pokušaju praćenja geneze razvoja sakralne kulture Skadarskog basena, veoma zanimljivim čine se sakralne građevine grada *Svača*, episkopskog centra još u VIII vijeku, kakav je status zadržao u vrijeme državnog života Duklje – Zete i, kasnije, tokom nemanjićke vladavine. Među starim episkopskim centrima jezerske oblasti, iako ne u potpunosti, stari Svač je najviše arhitektonski i arheološki istraživan. U utvrđenom dijelu grada, dobrim dijelom, sačuvani su ostaci episkopske katedrale *Sv. Jovana Krstitelja*, zaštitnika episkopskog sjedišta, čiji je lik kovan na aversu gradskog novca. U danas sagledivom obliku građevina potiče iz 1300. godine. Rezultati arheoloških sondažnih istraživanja čine opravdanim tvrdnju da je ovaj episkopski hram podignut nad temeljima građevine koja, najvjerovatnije, potiče iz XI vijeka. Vremenu XI-XII vijeka pripada i nevelika crkva nepoznate nominacije, izgrađe-

na sa spoljne strane sjevernog bedema prema zapadu, sa ostacima fresko-slikarstva iz istog perioda a iz XIV vijeka datiraju i ostaci malenog hrama, takođe nepoznate posvete, uklopljenog prema istoku uz sjeverni bedemski pojas. Među ostacima crkava lociranih u svačkom podgrađu, pored dvije manje građevine – moguće iz XIII vijeka – postoje i dva hrama čija su nam imena poznata. Bliže utvrđi nalaze se ruševine veoma zanimljive dvojne crkve *Sv. Dimitrija i Sv. Irineja*, datirane u doba XI-XII vijeka. Najudaljenije od utvrđenog dijela Svača u podgrađju figuriraju monumentalni ostaci katedrale *Sv. Marije* – najveće gradske sakralne građevine. Izvjesni arheološki rezultati upućuju da je izgrađena na mjestu stare bazilike, moguće iz VI vijeka. Sadašnja građevina podignuta je u drugoj polovini XIII ili početkom XIV vijeka. Ne raspoložemo sigurnim podacima ko su, personalno, bili ktitori svačkih hramova. Čini se logičnim da bi to mogle biti visoke crkvene ličnosti episkopskog ranga, ugledni građani i gradsko stanovništvo, pa i dinasti čijem državnom korpusu je pripadao grad. Za monumentalnu katedralu *Sv. Marije* vjeruje se da je bila sjedište uglednog katoličkog reda franjevac za koje je svetište izgradila Jelena Anžijska a moguće i njen sin Uroš za koga misionar Leonardi u XVII vijeku navodi da je podigao crkvu *Sv. Marije* za katolike grada Svača.

Vremenima u kojima je egzistirala Duklja – Zeta, prema mišljenju brojnih stručnjaka, pripada manastir, nekada izuzetno poštovan u jezerskim oblastima, poznat pod imenom *Prečista Krajinska*. Prema legendi, osnovao ga je dukljanski knez Vladimir početkom XI vijeka u blizini krajinskog sela Ostros, gdje mu se nalazila i dvorska rezidencija. Prema piscu „Barskog Rodoslova” – popu Dukljaninu, dukljanski mučenik i svetac je u svojoj zadužbini, nakon prenosa posmrtnih ostataka iz Prespe, bio i sahranjen. Uz omiljenog dukljanskog vladara kasnije je sahranjena i knjeginja Kosara, kći makedonskog cara Samuila, u monaštvu prozvana Teodora. Dosadašnja arheološka i arhitektonska istraživanja kompleksa sa crkvom posvećenom Uspenju Bogorodice, nijesu uspjela identifikovati građevinske slojeve starije od XV vijeka, međutim, iako u skromnom obimu, neki pokretni materijalni nalazi – bronzani krst i pečat – upućuju na doba XI-XII vijeka, što bi svjedočilo u prilog tezi o Vladimirovom ktitorstvu. Na osnovu analize jedne povelje zetskog vladara Balše III može se pouzdano zaključiti da je sjedište Zetske mitropolije sa Miholjske Prevlake premješteno u XV vijeku u Krajinsko svetište. O Prečistoj Krajinskoj pisani izvori su veoma oskudni – pretpostavlja se da je aktivan vjerski život ugašen nakon rušenja manastira u XVII vijeku prilikom jednog od pohoda skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije.

Među brojnim neistraženim sakralnim građevinama crnogorskog dijela jezerske regije, za određen broj narodna predanja tvrde da pripadaju prednemanjićkim vremenima. U tom pogledu pažnju privlače crkve: *Sv. Nikole u Gornjim Seocima* – prema legendi iz doba Duklje; *Sv. Jovana Bogoslova u Godinju* – narodna predanja izgradnju smještaju čak u VII vijek i *Sv. Aleksandra u Tejanima* – prema mjesnim legendama najstarija crkva u Krajini.

U okviru dijela Skadarskog basena, koji pripada teritoriji sadašnje Crne Gore, kao jedan od najstarijih sakralnih kompleksa, izgrađen nakon raških osvajanja Duklje – Zete, smatra se manastir *Vranjina*. Određeni istorijski izvori nesumnjivo potvrđuju da je u XIII vijeku, na gorici – ostrvu Vranjina bio sazidan manastir *Sv. Ni-*

kole kao sjedište Zetske mitropolije. Ktitor episkopskog hrama, prema brojnim mišljenjima stručnjaka, bio je prvi zetski episkop Ilarion. Između ostalog, podaci na osnovu kojih identifikujemo lokaciju manastira, zasnivaju se na saopštenjima crnogorskog vladike Ilariona Roganovića koji, kao dijak, prije uništenja kompleksa, u drugoj polovini XIX v. boravi u Vranjini. U sklopu kazivanja vladike Ilariona Roganovića – opis arhitekture i starih grobova – za datiranje osnivanja svetilišta krajnje zanimljivim se čini opis ktitorske grobnice sa natpisom, koji u modernoj transkripciji glasi: „Ovdje se predstavi rab božji Ilarion, episkop zetski, osnivač ovog svetog mjesta”. U literaturi citirani grobni natpis se datira – što potvrđuje i paleografska analiza – u doba između 1235. i 1242. godine. Pretpostavlja se da je Ilarion osnovao manastir 1233, kao i da mu je Sv. Sava priložio posjede u Plavnici i odredio status sjedišta Zetske mitropolije. O značaju i velikom ugledu vranjinskog svetilišta u vrijeme vladavine Nemanjića svjedoče stari dokumenti poznati u nauci kao Vranjinske povelje. Priloge i privilegije manastiru Vranjina, sudeći po sadržaju starih povelja, davali su u prošlosti kralj Vladislav, kraljica Jelena i kralj Milutin. U vrijeme Dušanove imperijalne vlasti, Vranjini je dodijeljen status filijale manastira Sv. Arhanđela u Jerusalimu. Bogati zemljišni pokloni dodjeljuju se manastiru i u doba Balšića i Crnojevića – Đurađ Stratimirović 1404; Balša III 1414; Ivan Crnojević 1468. godine. Iz 1527. godine potiče posljednja, poznata nam, povelja Vranjini izdata u vrijeme Skenderbega Crnojevića. Tokom perioda turske vladavine Skadarskim basenom, manastir je više puta rušen i paljen, 1843. služio je i kao kasarna, da bi 1862. godine od strane Turaka bio potpuno razoren. U Cetinjskom manastiru, kao svjedoci nekadašnjeg života slavnog manastira, sačuvani su: mitropolitski pečat sa likom Sv. Nikole kao i tri stara livena zvona izrađena u Veneciji sa imenima majstora i zapisanim godinama – 1306. i 1453. Na mjestu uništene srednjovjekovne crkve, crnogorski knjaz Nikola je 1886. godine podigao novi hram posvećen miriklijskom čudotvorcu, Sv. Nikoli.

Oskudni arhivski podaci i visok stepen nedostatka relevantnih informacija koje bi se mogle dobiti kao rezultat arhitektonskih i arheoloških istraživanja, glavni su razlog za prilično maglovitu predstavu o vremenima izgradnje sakralnih objekata u periodima vladavine Nemanjića skadarskim basenom. S obzirom na geostrategijsku, političku i privrednu važnost jezerske regije, osnovano se može pretpostaviti da su u razdobljima XIII. – prve polovine XIV vijeka izgrađene brojne sakralne građevine. Takav zaključak opravdavaju i brojne mjesne legende, izgled neistraženih starih crkvišta i fragmenti sekundarno upotrijebljene stare arhitekture. Narodna predanja tvrde da su prije raspada nemanjićke imperije u okviru sadašnje opštinske teritorije Cetinja sagrađeni hramovi *Sv. Nikole u Šišovićima* i *Sv. Stefana Dečanskog u Čistom Polju*. Nemanjićkom periodu pripisuje se i izgradnja nekih sakralnih objekata, danas u sastavu Opštine Podgorica: *Sv. Luka u Gostilju*; *Sv. Nikola u Golubovcima*; *Sv. Nikola u Vranju*, a za crkvu *Sv. Trojice u Vukovcima* novija istraživanja nesumnjivo potvrđuju da ju je izgradio, u sklopu starog manastira *Goričani*, srpski car Dušan. Prema narodnoj tradiciji i crkva *Sv. Ilije u Utrgu* (Opština Bar) podignuta je u vrijeme vladavine kralja Stefana Prvovjenčanog, početkom XIII vijeka. U okviru sadašnjih opštinskih prostora Cetinja, Bara i Podgorice, koji gravitiraju ka Skadarskom basenu, možemo uočiti niz obnovljenih ili ruševnih hramova čija geneza dopire u vremena

srednjeg vijeka prije stupanja na vladarski tron Zete – Crne Gore dinastija Balšića i Crnojevića. U pitanju su hramovi: *Sv. Nikola u Bogurima*; *Sv. Luka u Mraceljima*; *Sv. Nikola u Dujevi*; *Sv. Đorđe u Šabanima*, *Sv. Nikola na Prekornici*; *Sv. Jovan Krstitelj u Radomiru*; *Sv. Jovan Krstitelj u Šišovićima*; *Sv. Nikola na Meterizima*; *Sv. Nikola u Gornjem Ceklinu*; *Sv. Nikola u Dubovi*; *Arhandžela Mihaila u Smokovcu*; *Sv. Nikola u Začiru* (Opština Cetinje); *Sv. Đorđe u Utrgu*; *Sv. Trojica i Sv. Ilija u Gluhom dolu*; *Rođenja Bogorodice u Trnovu*; *Sv. Đorđe u Komarnu*; *Sv. Nikola u Popratnici*; *Sv. Nikola u Godinju*; *Sv. Trojica (Sv. Jovan) u Krnjici*; *Sv. Petar, Sv. Jovan, Sv. Nikola u Utrgu*; *Sv. Jevstatije u Tomićima*; *Sv. Nikola, Sv. Petar i Sv. Stefan u Gluhom dolu*; *Sv. Andrija u Dupilu*; *Sv. Petka u Braćenima*; *Sv. Lazar u Šestanima*; *Sv. Veneranda u Livarima*; *Sv. Pavao u Gornjim Šestanima*, *Sv. Uzačašća u Donjim Šestanima* (Opština Bar); *Sv. Petka u Mahali i Sv. Petka u Kurilu* (Opština Podgorica). Prezentirani pregled hramova – moguće izgrađenih u srednjem vijeku – svjedoči o obimnoj graditeljskoj djelatnosti u čemu, svakako, dominantno ima udjela i plemensko-bratstvenička struktura ruralnog stanovništva koje je bilo u mogućnosti da finansira izgradnju brojnih seoskih hramova posvećenih plemenskim patronima. Njihov veći dio obnavljali su mještani jezerskih sela tokom XIX vijeka kada su, uglavnom nad starim ostacima, podizane nove bogomolje i kojom prilikom je često uništavana stara izvorna arhitektura.

Stupanjem na istorijsku scenu Zete vladarske familije Balšića nastavlja se proces izgradnje crkvenih objekata u Skadarskom basenu. Među prave dragulje crkvenog graditeljstva kasnog srednjeg vijeka nesumnjivo spadaju manastirski kompleksi zasnovani na malenim goricama – ostrvcima crnogorskog dijela Skadarskog jezera. Najstariji među manastirima iz doba vladavine Balšića je onaj poznat pod imenom *Starčeva Gorica*. Ostrvski prostor na kome je izgrađen kompleks je prvi na koji nailazimo uz zapadnu obalu jezera krećući se od pravca Virpazara i Vranjine. Patronalna crkva manastira je posvećena Uspenju Bogorodice i pretpostavlja se da je sazidana između 1376. i 1378. godine u dane „blagočestivog gospodina Đurđa Balšića (Đurđe II Balšić), kako saopštava zapis iz jednog starog rukopisa Prologa. Ktitor manastirskog kompleksa bio je, u svom vremenu ugledni duhovnik, starac Makarije, koga ubrzo nakon smrti nazivaju i svetim. Po njemu su znameniti manastir i ostrvo dobili ime Starčevo ili Starčeva Gorica. Pri Makarijevom manastiru bila je formirana i skriptorija, poznata i van granica srednjovjekone Zete. Poštujući testamentarnu oporuku, porodica čuvenog crnogorskog štampara Božidara Vukovića Podgoričanina prenijela je iz Venecije njegove posmrtno ostatke i sahranila ih u grobnici ispred južnog paraklisa starčevačkog hrama. Najbliži Starčevoj Gorici je manastirski kompleks na ostrvu *Beška*, po kome je i dobio ime. Ostrvo je u istorijskim izvorima poznato i pod imenima Gorica i Brezovica. U okviru svetilišta do danas su se sačuvala dva hrama koja se datiraju u različita vremena. Patronalni hram Sv. Đorđa, po mišljenju većine istraživača, izgrađen je negdje tokom posljednje dvije decenije XIV vijeka. Za njegovog ktitora opravdano se smatra Đurđe II Stratimirović Balšić čije ime je identično imenu izuzetno poštovanog ratnika i mučenika. Druga manastirska crkva, posvećena Bogorodici, je znatno mlađa, o čemu svjedoči sačuvani ktitorski natpis na nadvratniku portala glavne fasade, koji u transkripciji glasi: „Sazda se hram Presvetije Bogorodice s trudom i otkupom blagočistivoj gospogi Jeli, dšte-

ri svetopočivšega kneza Lazara i područje gospodina Gjurgja Stracimirovića, v leto 6948 (1439)". Sadržina natpisa govori da je Bogorodičinu crkvu na ostrvu Beška naložila sagraditi Jelena Balšić, kćerka srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića i žena zetskog vladara Đurđa II Stratimirovića Balšića. Na osnovu sadržaja Jeleninog testa-menta saznajemo da je ugledna plemkinja označila Bogorodičinu crkvu kao mjesto u kome je treba sahraniti, što bogomolji, pored sakralnog, daje i karakter mauzoleja. Najmlađi balšićki manastir na jezerskim ostrvima je *Moračnik* – posljednji prema teritoriji Albanije. U relevantnoj naučnoj literaturi često se navodi podatak da prvi pomen svetišta potiče iz godine 1417. kada mu Balša III poveljom dodjeljuje gumno soli. Pretpostavlja se da je darodavac Balša III bio i ktitor manastira sa patronalnom Bogorodičinom crkvom koja je izgrađena početkom XV vijeka, moguće između 1404. i 1417. godine. Na najvišoj ostrvskoj tački otkriveni su ostaci još jednog malenog hrama – u pitanju je jednobrodna crkvice nepoznate posvete za koju se vjeruje da potiče iz vremena vladavine Balše III.

U prvoj polovini XV vijeka na istorijskoj sceni Zete – Crne Gore dolazi do sve jačeg političkog i vojnog uticaja gospodarske familije Crnojevića koji će nakon gašenja dinastičke vlasti Balšića preuzeti upravljanje u sve, od turskih najezda, ugroženijoj državi. Pripadnici dinastije Crnojevića, poput prethodnika Balšića, preduzimaju niz graditeljskih poduhvata usmjerenih ka izgradnji novih sakralnih objekata. U okviru Skadarskog basena najznačajniji crnojevićki sakralni kompleks je manastir *Kom*. Sa crkvom posvećenom Uspenju Bogorodice, ime je dobio prema brdu ostrva Ondrinska gora na kome je izgrađen. Poput balšićkih manastira na skadarskim ostrvima i Kom je građen kao zadužbina sa grobnom crkvom – mauzolejom. Iako istorijski izvori ne određuju precizno vrijeme zasnivanja Koma, vjeruje se da je nastao između 1415. i 1427. godine kao zadužbina Đurđa i Lješa Crnojevića. U naosu komske crkve do danas su se sačuvale četiri nadgrobne ploče – arheološka i epigrafska ispitivanja su potvrdila da je riječ o pokrovu vječnih počivališta Alekse – Lješa i Đurđa Crnojevića (sinovi Stefana Crnojevića), te roditelja Ivana Crnojevića, Stefana – Stefanice i Mare Kastrioti (sestra Skender-bega Kastriotija). U jednom kratkom periodu na Komu je bilo sjedište Zetske mitropolije, no čini se da je već 1485. manastir zapustio o čemu svjedoči sadržaj povelje o osnivanju Cetinjskog manastira kome gospodar Ivan Crnojević prilaže sva dobra koja su pripadala jezerskoj zadužbini. U Komu se svakako odvija aktivan vjerski život u drugoj polovini XVI vijeka kada je izvršeno freskopisanje hrama Uspenja Bogorodice. Dokumenti XVII i XVIII vijeka Kovski manastir gotovo i ne pominju – smatra se da je tek sredinom XIX. vijeka ponovo uspostavljen normalni vjerski život. Vremenima vladavine Crnojevića Crnom Gorom i, u okviru nje, Skadarskim basenom pripadaju i tri sakralna objekta u utvrđenim gradovima na obalama i zaleđu jezerske regije. Za crkvu nepoznatog imena, fragmentarno sačuvanoj u ruševinama grada *Sokola u Štitarima*, vjeruje se da je sazidana u prvoj polovini XV vijeka zaslugom Stefana – Stefanice Crnojevića. Opisujući 1614. godine utvrđeni Žabljak, Kotoranin Marijan Bolica navodi da se u gradu nalazi crkva *Sv. Đorđa* pretvorena u džamiju – i ovaj hram nesumnjivo potiče iz vremena crnojevićke uprave Žabljakom. U drugoj polovini XV vijeka, gospodar Ivan Crnojević, u doba prije izmještanja prijestonice u obližnje Cetinjsko polje, sazi-

dao je na gradu Obodu manastir *Sv. Nikole*. Nakon turskog osvajanja Oboda, hram je pretvoren u džamiju a obnovilo ga je pleme Ceklinjana u XVIII vijeku. Periodima XV vijeka, kako se smatra, pripada i niz neistraženih malenih seoskih hramova koji su, moguće, na jezerskim prostorima izgrađeni u doba Crnojevića – uglavnom je riječ o urušenim i obnovljenim bogomoljama.

Nakon posijedanja skadarskih teritorija od strane Turaka, tokom otomanske uprave – XVI, prva polovina XIX – i pored teških i surovih egzistencijalnih prilika, na okupiranom prostoru nastavlja se proces obnove starih i akcije zidanja novih hramova. Prema narodnim legendama na teritoriji današnje cetinjske opštine sagrađene su u XVI vijeku crkve: *Sv. Nikole u Jankovićima*, *Sv. Stefana u Zagori*, *Sv. Nikole u Donjim Uličima* i *Sv. Arhandela Mihaila u Gornjim Uličima*. U okviru opštinskih prostora Bara, postvizantijskom periodu pripisuje se izgradnja hramova: *Sv. Petke u Utrgu*, *Uspenja Bogorodice u Gluhom dolu*, *Sv. Andrije u Boljevićima*, *Sv. Dimitrija u Donjoj Briski* (sve iz XVI vijeka), *Sv. Petke u Gluhom dolu*, *Sv. Arhandela Mihaila u Krnjici* (XVII v.), *Sv. Petra i Pavla* i *Sv. Nikole u Livarima* (1635. i 1639). Prema narodnoj tradiciji, i crkva *Vaznesenja u Sinjcu* (Lješanska nahija) potiče iz XVI-XVII. v.

Među postvizantijskim sakralnim objektima jezerskog basena u okviru crnogorske teritorije posebno zanimljiva sa stanovišta proučavanja geneze crkvenog graditeljstva su još tri manastira i jedna, veoma značajna, seoska crkva. U crmničkom selu *Donji Brčeli* nalazi se istoimeni manastir sa crkvom posvećenom *Sv. Nikoli* za koji se smatra da ga je izgradila Jelena Balšić početkom XV vijeka. U sadašnjem arhitektonskom obliku povećana manastirska crkva potiče iz 1861. godine – vremena obnove u doba knjaza Nikole I. Crkva i manastir su obnavljani i 1891. godine a na ovom mjestu je ubijen i sahranjen samozvani car Šćepan Mali. I osnivanje obližnjeg manastira *Gornji Brčeli* predanja pripisuju Jeleni Balšić. Sagrađio ga je, sa crkvom posvećenom Pokrovu Bogorodice, vladika Danilo Petrović na početku XVIII vijeka. Na dva kilometra od Virpazara nalazi se manastir *Orahovo*, nazvan po istoimenom crmničkom selu. U manastirskom kompleksu posvećenom *Sv. Nikoli* sačuvale su se dvije crkve. Starija *Sv. Jovana Krstitelja* potiče, kako se smatra, iz XV vijeka, dok je mlađa, patronalna, sazidana u XVII vijeku kada je izvršeno i islikavanje unutrašnjosti 1663. godine „u doba mitropolita kir. Rufima i monaha i igumana Vasilija Njeguša sa braćom i ktitorima...”. Među seoskim hramovima jezerskih prostora izuzetnu vrijednost ima crkva posvećena *Blagovještenju u Jeksi* kod Rijeke Crnojevića (atar sela Čukovići). Sačuvani ktitorski natpis iznad ulaznog portala, sa unutrašnje strane, precizno obavještava o ktitorima, te vremenima izgradnje i freskopisanja. Ktitori crkve u Jeksi bili su: prevziter Vućihna i vojvoda Mirčeta Vujović sa grupom priloženika – Jovan Vukov, Nikola Rajčev i Nikola Radov. Analizom sadržaja natpisa može se precizno utvrditi vrijeme izgradnje – zidanje je obavljeno između 1. septembra 1620. i 31. avgusta 1621. godine. Zaslugom istih ktitora, kako natpis saopštava, 1626–1627. godine hram je i kompletno islikan. Posebno zanimljivim za proučavanje istorije crkve u Crnoj Gori čini se dio ktitorskog natpisa – „...v dne vasveosveštenago arhiepiškopa Rufima...” – gdje se Rufim Boljević tituliše rangom arhiepiskopa.

Analiza graditeljskih aktivnosti postvizantijskog perioda na obnovi i zidanju sakralnih objekata u crnogorskom dijelu Skadarskog basena svjedoči o kontinuitetu

gradnje inicirane zaslugom duhovnika, plemenskih glavara i mještana brojnih seoskih sredina. Posebnu pažnju sakralnoj arhitekturi u drugoj polovini XIX vijeka posvećuje crnogorski knjaz i kralj Nikola I u sklopu niza aktivnosti na skadarskom području. Kako se vjeruje, u drugoj polovini XVII vijeka, stariju od *dvojne crkve Boljevićima* – starija Sv. Jovana; mlađa Sv. Nikole – naložio je sazidati Mašan, brat vladike Rufima Boljevića. Vuko Dabov započinje 1830. crkvu Sv. Đorđa u *Kruševicama*. Negdje na prelazu iz XVIII u XIX vijek kao ktitor crkve Sv. Nikole u *Boljevićima* pominje se pop Jovo Plamenac. Sredinom XVIII vijeka, izgradnju crkve Sv. Tome u *Gornjim Brčelima* iniciralo je bratstvo Gojnića. Crkvu Sv. Nikole u *Dodošima* sazidaao je mještanin sudeći po sačuvanom natpisu: „sazidao za svoju dušu i svoju obitelj Nikola pop Andrije Pejovića 1850 godine „. Kao ktitor crkve *Vaznesenja na Rijeci Crnojevića* iz 1899. javlja se crnogorski knjaz Nikola, dok je zaslugom Mitra Belovog Plamenca izgrađena crkva *Uspenja Bogorodice u Virpazaru*.

Broj crkvenih objekata izgrađivanih ili obnavljanih zaslugom mještana jezerskih sela, najviše tokom XIX vijeka, govori o visokom kvantitetu daljeg procesa razvoja crkvenog graditeljstva. O tome svjedoče izgrađeni hramovi: Sv. Stefan u *Dujevi* (sredina XIX. v.), Sv. Nikola u *Rvašima* (1672), Sv. Nikola u *Prevlaci* (1882), Sv. Đorđe u *Žabljaku* (1886), Sv. Petar *Cetinjski u Bobiji* (1893), Sv. Dimitrije u *Ljubotinju* (1893), Sv. Jovan *Krstitelj u Građanima* (XVIII v., obnovljen 1907), Sv. Đorđe u *Gadžima* (1760, obnovljen 1869), Sv. Đorđe u *Meterizima* (1760, obnovljen 1874), Sv. Nikola u *Češljarima* (druga pol. XVIII v., obnovljen 1882), Sv. Đorđe u *Gornjem Ceklinu* (1901), Sv. Nikola u *Rvašima* (oko 1750), Sv. Petar i Pavle u *Donjim Uličima* (1868), Sv. Jovan *Krstitelj u Koščelama* (1862), Sv. Nikola u *Seljanima* (1886), Sv. Paraskeva u *Čukovićima* (1884), Sv. Jovan *Krstitelj u Čelopeku* (1882), Sv. Nikola u *Drušićima* (XIX v., obnovljen 1906) – Opština Cetinje; Sv. Jovan *Krstitelj u Limljanima* (1888), Sv. Petka u *Limljanima* (kraj XIX v.), Sv. Toma u *Limljanima* (1888), Sv. Nikola u *Limljanima* (1888), Sv. Jovan i *Arhandel Mihailo u Donjim Seocima* (XVIII-XIX v.), Sv. Ante u *Livarima* (druga polovina XIX v.), Sv. Nikola u *Ovtočićima* (1795), Sv. Đorđe u *Brijegama* (1882), Sv. Atanasije *Aleksandrijski u Sotonićima* (1804), Sv. Petka u *Sotonićima* (XVIII-XIX v.) – Opština Bar; Sv. Petka u *Grbavcima* (1900–1905. g.), Sv. Đorđe u *Srpskoj* (1704, obnovljen 1893), Sv. Petka u *Golubovcima* (1894), Sv. Ilija u *Ponarima* (1922–23), Sv. Đorđe u *Berislavcima* (1899), Sv. Dimitrije u *Bijelom Polju* (1870, obnovljen 1907), Sv. Nikola u *Vranjini* (1854), Sv. Trojica u *Goljemadima* (1908), Sv. Vasilije *Ostroški u Brežinama* (1835, obnovljen 1920) – Opština Podgorica. Osnovni razlog za, evidentno, veoma obimno crkveno graditeljstvo tokom XIX vijeka leži u postepenom oslobađanju od turske okupacije naselja i prostora jezerskog basena, naročito tokom dugogodišnje vladavine Nikole I koji je nesebično pomagao obnavljanje i zidanje novih hrišćanskih bogomolja.

Prezentirani pregled sakralnog graditeljstva Skadarskog basena u okvirima crnogorskog državnog prostora odnosi se prvenstveno na precizna ili okvirno moguća datiranja izgradnje, te dostupne informacije o ktitorima ovog velikog i dragocjenog istorijsko-kulturnog blaga. Iako o istorijskim, duhovnim, kulturnim i umjetničkim dimenzijama sakralnog fonda Skadarskog basena postoji niz podataka u arhivskim izvorima i relevantnoj stručnoj literaturi, to ne znači da je on u svim segmentima potpuno istražen i proučen.

LITERATURA

- [1] Petković Sreten, *Crkva Jeksa kod Crnojevića Rijeke*, Starine Crne Gore, Cetinje, 1965-1966.
- [2] Jovičević Andrija, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Srpski etnografski zbornik, knj. XV, Naselja srpskih zemalja, knj. VII, Beograd 1911.
- [3] Vujičić Rajko, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007.
- [4] Petković Vladimir, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950.
- [5] Pejović Tatjana, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Novi Sad – Cetinje 1995.
- [6] Jovičević Andrija, *Zeta i Lješkolpolje*, Srpski etnografski zbornik XXVIII, Beograd 1926.
- [7] Mijović Pavle, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd 1970.
- [8] Mijović Pavle; Kovačević Mirko, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd – Ulcinj 1975.
- [9] Korać Vojislav, *Sv. Sergije i Vakh na Bojani*, Starinar XII, Beograd 1961.
- [10] Korać Vojislav, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965.
- [11] *Istorija Crne Gore 1*, Titograd 1967; *Istorija Crne Gore 2*, tom 1 i 2, Titograd 1970.
- [12] *Crkva 2006 – Kalendar Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 2006.

